

АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСЛІДНИК РІЧАРД УОРТМАН ПРО ОЛЕКСАНДРА II ТА ЙОГО ЧАС

Автор аналізує дослідження американського історика Річарда Уортмана «Сентиментальне правління: подорожі Олександра II Російською імперією», яке розкриває важливі сторони життя і діяльності російського царя-визволителя Олександра II з 1837 до 1862 рр.

Ключові слова: сентиментальне правління, селянська реформа, церемонії, самодержавство, дворянство.

Автор анализирует исследование американского историка Ричарда Уортмана «Сентиментальное правление: поездки Александра II по Российской империи», которое раскрывает важные стороны жизни и деятельности российского царя-освободителя Александра II с 1837 по 1862 гг.

Ключевые слова: сентиментальное правление, крестьянская реформа, церемонии, самодержавие, дворянство.

The author analyses research of American historian Richard Wortman the «Rule by Sentiment Alexander II's Journeys through the Russian Empire», which spills the world on the important sides of life and activity of the Russian tsar – liberator Alexander II from 1837 to 1862.

Key words: sentimental government, peasant reform, ceremonies, autocracy, nobility.

Історія Росії другої половини XIX століття та реформаторські зусилля Олександра II викликають інтерес багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Сучасна дійсність незмінно повертає до минулого, до вивчення змісту і форм вирішення соціально-економічних проблем і, відповідно, до особистостей з якими зв'язана реалізація реформ.

Вагомий внесок у дослідження діяльності Олександра II зробив Річард Уортман – постійний професор Колумбійського університету, фахівець в області історії імператорської Росії. Його основні публікації – «Криза російського популізму» (1967), «Властители і судії» (1976, російською мовою в 2004 – «Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России»), «Сценарії влади: міфи і церемонії російської монархії» (1995, російською мовою – у 2002), яка була удостоєна премії Джорджа Л. Муза Американської історичної асоціації, а також премії Юхима Еткінда Санкт-Петербурзького Європейського університету за кращу роботу західного дослідника в області російської культури і літератури. У листопаді 2007 року він отримав вищу винагороду Американської асоціації дослідження слов'ян за видатний вклад в області вивчення слов'янських народів. Серед робіт Річарда Уортмана слід виділити оригінальне дослідження «Сентиментальне правління: подорожі Олександра II Російською імперією», яке проливає світло на важливі сторони життя і

діяльності російського царя-визволителя Олександра II [1].

Річард Уортман не випадково звернувся до вивчення особистості Олександра II як реформатора соціального та політичного життя Росії другої половини XIX століття. Цією проблемою, але в дещо іншому ракурсі, займалися такі російські та зарубіжні автори, як С. Татищев, П. Зайончковський, Л. Захарова, В. Чернуха, Теренс Еммонс, Деніел Філд, Деніел Т. Орловскі, Альфред Рібер, Норман Пірейра, Брюс Лінкольн й інші.

Автор поставив перед собою завдання проаналізувати мандрівки і церемонії, продемонструвати ту роль, яку вони відігравали у зміцненні самодержавної влади. Дослідження можна умовно поділити на чотири частини. У першій частині розповідається про ознайомлення Олександра з Російською імперією в його спадкоємницькі роки. Автор висвітлює поїздки Олександра II до Твері, Смоленська, Саратова, Рязані, Казані та Єкатеринбурга. Особливе місце відводиться опису візиту до Москви. Поїздка була здійснена навесні 1837 року, після загального екзамену, який завершив освіту спадкоємця трону. Вона тривала достатньо довго – близько 7 місяців. За цей час Олександр подолав відстань у 13 тисяч миль.

Р. Уортман відзначає, що до цього часу російські царі не мали звичаю здійснювати настільки тривалі мандрівки. Винятком є лише

Катерина Велика [2] і Олександр I [3], але їх подорожі не були настільки тривалі і не давали повного враження про життя їх підданих. Отже, автор підкреслює, що, здійснивши тривалу поїздку Росією, Олександр отримав більш повне уявлення про підтримку самодержавства російськими людьми.

Щоденник Олександра, який він вів під час подорожі, дозволяє припустити, що поїздка була заздалегідь підготовлена і ретельно спланована батьком спадкоємця Миколою I. Відправляючи сина в подорож, він склав маршрут, інструкції, яких повинен був дотримуватись Олександр: кого і як він повинен приймати, як він мав діяти, чим повинен цікавитись і про що дізнатись. Микола I добре розумів привабливість і образність сентименталізму і використовував його в політичному контексті. Він був турботливим батьком, головою родини, який міг керувати не лише своєю сім'єю, але й почуттями інших людей. Миколі була добре зрозуміла необхідність поїздки сина імперією і він писав настанови, розміщені на початку щоденника Олександра: «... досліджуй Росію, наскільки це можливо, і дай можливість подивитись на тебе твоїм майбутнім підданим». У спеціальних особистих рекомендаціях він застерігав свого сина в тому, що той повинен бути «суворим суддею» під час подорожі [4]. У поїздки Олександра супроводжували його наставник, поет В.А. Жуковський, і ад'ютант Миколи I – С.О. Юр'євич. Метою подорожі було особисте ознайомлення з країною та її мешканцями як необхідний додаток до знань, набутих науковим шляхом [5]. На думку автора, ця мета була блискуче реалізована тими, хто відповідав за її організацію. У першій частині статті Р. Уортман зображує перед нами образ Олександра, наділеного людськими якостями. Розглядаючи його поїздку в 1837 р., автор зупиняється на тому, як провінційні міста готувались до зустрічі майбутнього царя. Багато з цих міст ніколи не відвідувались раніше царськими особами. Провінційні губернські управи намагалися все прикрасити для огляду. Прибиралися та очищувалися від бур'янів вулиці, фарбувалися громадські будівлі, ремонтувалися тротуари, там де вони були.

З приводу відвідування Сибіру автор пише, що ефект був найсильнішим порівняно з іншими областями [6]. Це пояснюється тим, що Сибір був найбільш віддаленим від центру, і тому практично не відвідувався членами імператорської родини. У Сибіру Олександр зустрічався із засланнями, серед яких були декабристи. Багато з них раніше посилали царю петиції, але так і не отримували відповіді. Користуючись нагодою, Олександр було подано 16 тисяч петицій про пом'якшення їх участі. Всі вони були передані за призначенням, і на радість всім, хто супроводжував поїздки цесаревича, і самого спадкоємця, Микола сповістив, що задовольнив більшість з клопотань [7].

Автор відмічає продемонстровану Олександром щирість і милосердя. Р. Уортман називає

суму в 240 тис. руб, яку цесаревич, йдучи за інструкцією батька, віддав на відбудову храмів та історичних монументів Сибіру. «Співчуття – ось що керувало Олександром у здійсненні такого акту», – цитує автор твердження Жуковського. Спостерігаючи за натовпом, який біг за каретою царевича, поет не міг не заплакати і про себе повторив: «Біжи за ним, Росіє, він заслуговує на твою любов» [8].

У кінці першої частини автор відмічає, що поїздка 1837 року була насичена метафорою любові, яка стала підґрунтям у перше десятиріччя правління Олександра. Вона чітко визначається образним виразом В. Жуковського, який сказав, що поїздка 1837 року стала «загальнонародним вінчанням» Олександра з Росією [9].

Друга частина статті Р. Уортмана присвячена вояжу вже царя Олександра в період завершення Кримської війни. Тут Олександр II постає правителем, який шукає підтримки народу у своїх подорожах країною. У свою першу поїздку як імператор Олександр вирушає у вересні – жовтні 1855 р.

Росія в ці часи перебувала в тяжкому стані. Англо-французькі війська, які висадилися в Криму, взяли в облогу Севастополь. Всі спроби витіснити їх з міцно закріплених позицій залишилися невдалими. Вони тримали облогу, не дивлячись на наближення зими. Через це російським командуванням було прийнято рішення: загородити вхід до Севастопольського порту – потопити всі судна Чорноморського флоту. Оборона Севастополя коштувала дуже значних втрат. Напруженим було фінансове становище країни. Російські береги на Півночі і Сході залишалися незахищеними перед вторгненням ворогів.

У таких обставинах Олександр II відвідує Москву, Малоросію і Крим з однією метою – оживити моральний дух нації. Завданням Олександра стало піднесення престижу династії. Р. Уортман не називає справжніх причин, які змусили Олександра відвідати Крим і Малоросію, хоча першим бажанням імператора було поїхати з Москви до Варшави. Але події в Криму змусили змінити цей намір і відкласти мандрівку. Олександр їхав до Миколаєва, щоб умовитися з Лідерсом, а якщо можливо, і з Горчаковим про подальші дії на Півдні. Р. Уортман тільки мимохідь згадує відвідання військових гарнізонів в Одесі та Херсоні, а також шпиталю в Миколаєві.

Насправді обставини були такі: спершу Олександр прибув до Одеси, після молебну в Кафедральному соборі і огляду військ імператор попрямував до Очакова, а вже звідти – до Миколаєва, де і пробув шість тижнів [10].

Олександр був особливо стурбований станом справ у Миколаєві, оскільки місто мало велике стратегічне значення, проте не було достатньо захищено від нападів супротивника. Через це імператор, перебуваючи в Миколаєві, наголошує на контролі спорудження укріплень.

Так, ми бачимо, що друга частина статті Р. Уортмана показує Олександра людиною достатньо сміливою, рішучою. Мандрівка, яка відбулася в 1855 році, була спрямована на досягнення єднання царя і народу для того, щоб Олександр, на відміну від поїздок 1837 року, де його приймали як сина правлячого батька, відчув себе імператором. І він досяг мети, про що свідчать яскраві описи зустрічей, наведених у дослідженні.

Третя частина статті присвячена поїздкам, які були пов'язані з підготовкою реформи звільнення селян від кріпацтва. На відміну від минулих поїздок, тут Олександр II постає в новій ролі як керівник реформ. Дотримуючись такої позиції, Р. Уортман стверджує, що саме мандрівки і відвідування провінцій дають змогу побачити ті обставини, які послугували причиною звільнення селян. Необхідно відмітити, що з приводу причетності Олександра II до підготовки і проведення реформи в історичній науці немає єдиної думки.

Зупиняючись на сучасних американських дослідженнях з селянської реформи в Росії, Р. Уортман висвітлює дві позиції. Одна з них належить Д. Філду, який вважав, що хоча Олександр і приймав головні рішення в ході підготовки положень реформи, але він ніколи не виказував причин, які підштовхнули його до дій, і був пасивним учасником [11]. З іншого боку, Альфред Ріббер та Норман Перейра представляють Олександра II як керівника реформ, який приймав головні ініціативні рішення [12].

Розуміючи надрізу необхідність в проведенні селянської реформи, Олександр II вирушає в поїздку до провінцій. Перша з них була здійснена в червні 1858 року і охоплювала північні губернії Росії, за виключенням Вологодської, у якій проживало декілька затятих кріпосників. Цим він начебто хотів підкреслити, що не бажає бачитися з людьми, які не розуміють необхідності дій, які він запроваджує. Друга поїздка була здійснена у вересні – жовтні 1858 року, цього разу до шести провінцій, які були осередками кріпацтва. Потім Олександр вирушає до Варшави, відвідуючи по дорозі чотири західні провінції. Всього за цю мандрівку Олександр відвідав 10 губерній, серед них – Мінську, Смоленську, Нижегородську, Костромську, Віленську, Тверську, Московську. Хоча Олександр II всюди робив огляд військ, головною метою його подорожі було ознайомлення з підготовкою реформи на місцях. Маршрут подорожі не був випадковим. Шість губерній представляли центральну Росію: дворянські комітети більшої частини перерахованих губерній встигли заявити про своє ставлення до селянського питання.

На завершення третьої частини статті Р. Уортман робить висновок, що внаслідок поїздки Олександр II зрозумів ставлення опозиції до реформи. Він побачив, що селяни мали надію на те, що звільнення відбудеться неодмінно. Повернувшись, він упевнився у своєму рішенні

продовжувати підготовку до реформи і подолав свої суперечки з реформаторами. У міру розгортання реформи точка зору імператора звільнялась від суперечностей і конфліктів, і загальне відчуття благополучності приходило до всіх, хто виступав проти. Так, відчуття довіри перемогло над відчуттям причин, символи і прихильність – над законом та інститутами, що перебували в стані становлення, самопожертва – над суперечками [13].

Четверта частина статті Р. Уортмана оповідає про поїздки Олександра II, які були пов'язані з реалізацією селянської реформи, і обмежуються роками 1861-1862. Тут можна прослідкувати реакцію всіх верств населення на обнародування реформи, ставлення селян, робітників та дворян до звільнення.

Головним законодавчим документом, який визначав проведення реформи, було «Положення 19 лютого 1861 року про селян, які вийшли з-під кріпосної залежності». Воно складалося з декількох окремих законів, що пояснювали ті або інші питання реформи. Найбільш важливим серед них було «Загальне положення про селян, які позбулися кріпосної залежності».

Потрібно відмітити, що в статті Р. Уортмана відсутня характеристика «Положення 19 лютого 1861 року...», і не розглядаються умови звільнення селян від кріпосної залежності. Автор аналізує тільки реакцію селян на обнародування маніфесту, а також відгук на нього в більш пізні часи.

У своєму дослідженні Р. Уортман відзначає, що імператор та його радники знали, що звільнення розчарує багатьох. Їх побоювання змусили здійснити екстрені заходи. Тимчасово вони заборонили громадські збори, звернення, які виражали вдячність і велику пошану народу до імператорської родини. Р. Уортман пише, що селяни щойно ознайомлені з позиціями реформи, яка зберігала їх стан ззовні незмінним, не були проти і вірили в авторитети. Не дивлячись на те, що в 1861 році було декілька селянських заворушень, репортажі в офіційних газетах намагалися розіграти сценарії вдячності та пошани на адресу Олександра I [14].

У своїй статті Р. Уортман дотримується офіційної думки, що прийняття реформи викликало схвалення серед селян. Відносно реакції дворянства на реформу він пише, що в цьому середовищі зростало незадоволення. Після обнародування маніфесту дворянство вимагало, щоб його допустили до державного управління.

Р. Уортман робить загальний висновок, що церемонії поїздок перших років правління Олександра II були витримані відповідно до сентиментальних сценаріїв, які були старанно підготовлені В.А. Жуковським. Вони були квінтесенціальними маніфестаціями його особистості, витримані в ілюзіях любові. Олександр, членом імператорської родини і багатьом іншим відкривалися ці почуття як емоційний мандат для

самодержавства, яке намагалося запобігти необхідним політичним реформам.

Дослідження Р. Уортмана містить великий обсяг нового джерельного матеріалу, який раніше не знаходив відображення в історичній науці. Наприклад, ми не знаходимо аналізу поїздок російських правителів, окрім як в праці американського дослідника. Виключенням є тільки аналіз поїздок великого князя Костянтина Миколайовича, брата Олександра II, який зробила Л.Г. Захарова [15].

Аналіз поїздок Олександра II є тільки в дослідженнях Р. Уортмана. Крім того, автор торкається також поїздок Катерини II і Олександра I, але зауважує, що, на відміну від них, Олександр II вдалося отримати найбільш повне уявлення про підтримку народом самодержавного правління, оскільки мандрівки були більш тривалі та всеохоплюючі, ніж у попередніх правителів.

Слід зазначити, що розповідаючи про візити до міст, автор не намагається послідовно викласти події, а викладає лише окремі факти. Дослідник змальовує образ царя, наділеного людськими якостями. Головний наголос робиться на почуттях, що виникали від особистого спілкування народу з царем, і які потім перетворювались у міцну прихильність до монарха. Це основна ідея концепції «лідер і натовп», яка знайшла відображення в дослідженнях Р. Уортмана. Олександр II постає лідером, наділеним психологічними рисами, які імпонують народу. Це було втіленням головної ідеї, що домінувала в XIX столітті: «Самодержавство, православ'я, народність».

Особливий інтерес викликають методи дослідження історичних подій, які простежуються в роботі Р. Уортмана. Підкреслимо, що він не дає у своїй праці соціально-економічної характеристики стану країни в період підготовки селянської реформи і причин, які підштовхнули до необхідності перетворень. Виключна роль відводиться Олександру II, який постає як «символічний лідер реформаторських зусиль». Дотримуючись такої позиції, Р. Уортман стверджує, що саме поїздки і відвідування провінцій проливають світло на обставини, які послугували причиною проведення реформ. Дослідник вважає, що звільнення селян стало наслідком особливих відносин царя з дворянством. Олександр II намагався втілити в життя бажання батька, який на смертному одрі заповів проведення реформи своєму спадкоємцю. Крім того, Р. Уортман стверджує, що Олександр II у своїх офіційних заявах намагався представити звільнення відгуком на ініціативи, які виявляло дворянство, з метою видати власні надії за надії дворянства. Автор підкреслює, що всі ці заходи були розроблені та розіграні наближеними до царя особами.

Розглянуте нами дослідження американського історика Річарда Уортмана «Сентиментальне правління: подорожі Олександра II Російською імперією» становить значний науковий інтерес, привертає увагу до ряду питань, які стосувалися життя і діяльності імператора Олександра II у важливий для Росії зламний момент «епохи реформ».

ЛІТЕРАТУРА

1. Richard Wortman. Rule by Sentiment Alexander II's Journeys through the Russian Empire / Wortman Richard // The American Historical Review. – Vol. 95. – № 3. June 1990. – P. 745-771.
2. Ключевский В.О. О поездке Екатерины по России в 1767 г. / В.О. Ключевский // Сочинения в 8-ми т. – М.: Наука, 1958. – Т. 5. – С. 67-68.
3. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 18-ти т. – М.: Наука, 1956. – Т. 13. – С. 315-316; Т. 14. – С. 49-54.
4. Татищев С.С. Император Александр II, его жизнь и царствование / С.С. Татищев. – СПб., 1903. – Т. 1. – С. 84-85.
5. Жуковский В.А. Сочинения / В.А. Жуковский. – СПб., 1885. – Т. 6. – С. 308-309.
6. Татищев С.С. Указ. соч. – С. 82-83.
7. Richard Wortman. Cit. op. – P. 750.
8. Татищев С.С. Указ. соч. – С. 82-83.
9. Жуковский В.А. Указ. соч. – С. 308-309.
10. Татищев С.С. Указ. соч. – С. 164.
11. D. Field. The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855 – 1861 / Field D. – Cambridge: Mass, 1976. – P. 92-97.
12. Alfred J. Rieber. Politics of Autocracy Letters of Alexander II to Prince. A.I. Bariatinsky, 1857-1864 / Rieber Alfred J. – The Hague, 1966; N. Pereira. Alexander II and the Decision to Emancipate the Russian Serfs, 1855-1861 / Pereira N. // Canadian Slavic Papers. – 1980. – 22 march. – P. 99-115.
13. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856 – 1861 / Л.Г. Захарова. – М.: Наука, 1984. – С. 114.
14. Валк С.Н. Отмена крепостного права: Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861 – 1862 / С.Н. Валк. – М.: Наука, 1960. – С. 7.

15. Захарова Л.Г. Александр II / Л.Г. Захарова // Романовы – исторические портреты. 1762-1917. – М., 1997. – С. 404-491; Захарова Л.Г. Александр II / Л.Г. Захарова // Российские самодержцы. 1801-1917. – М., 1993-1994. – С. 159-214.; Захарова Л.Г. Наследник цесаревич вел. кн. Александр Николаевич / Л.Г. Захарова // Историк и художник. – 2004. – № 1. – С. 181-197.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.М. Тригуб;
д.філос.н., проф. В.Л. Гавеля.

© Гайдай О.М., 2009

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2009 р.